

УДК 82–91:398.831(=161.3)

UDC 82–91:398.831(=161.3)

**ПРАЯВЫ ІНВАРЫЯНТНАСЦІ
І ВАРЫЯНТНАСЦІ Ё БЕЛАРУСКІХ
НАРОДНЫХ КАЛЫХАНКАХ
СУЧАСНАГА ЗАПІСУ**

**DISPLAYS OF INVARIANCE
IN BELARUSIAN PEOPLE'S
LULLABIES OF THE MODERN
RECORDINGS**

Н. Г. Мазурына,
*кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры тэорыі і метадыкі
выкладання мастацтва БДПУ*

N. Mazuryna,
*Candidate of Philology, Associate
Professor of the Chair of Theory and
Methods of Teaching Arts of BSPU*

Паступіў у рэдакцыю 27.11.15.

Received on 27.11.15.

У артыкуле даследуюцца праявы інварыянтнасці і варыянтнасці ў беларускіх народных калыханках сучаснага запісу ў аспекце разгляду песеннага фальклору як мноства самастойных рознаўзроўневых варыянтаў. На аснове скрупулёзнага вывучэння літаратуры, аналізу беларускіх народных калыханак, іх паэтычных і музычных тэкстаў аўтар прыходзіць да высновы, што варыянтнасць і інварыянтнасць – гэта фундаментальныя ўласцівасці фальклору, усіх яго адзінак. Яны – самая яркая праява пастаяннага эвалюцыйнага руху народнай творчасці. Беларускія народныя калыханкі, што бытуюць зараз, захоўваюць традыцыі мінулага і развіваюць іх, абапіраючыся на інварыянтныя канстанты – вобразнасць, паэтыку і інтанацыйны слоўнік папярэдніх узораў дзіцячага фальклору.

Ключавыя словы: варыянтнасць, інварыянтнасць, калыханка, фальклор, народная творчасць

The article examines the manifestation of invariance and variance in the Belarusian folk lullabies of modern record in terms of consideration of folk songs as a set of independent multi-level options. Based on the study of literature, analysis of the Belarusian folk lullabies, their poetic and musical texts, the author concludes that the variance and invariance are the fundamental properties of folklore and all of its units. They are the most vivid manifestation of the constant evolutionary movement of folk art. Belarusian folk lullabies that are prevalent today, retain the traditions of the past and develop them, relying on invariant constant – imagery, poetic and tonal vocabulary of the previous samples of children's folklore.

Keywords: variance, invariance, lullaby, folklore, folk art.

Агульнавядома, што вусная народная творчасць адрозніваецца цэлым шэрагам спецыфічных прыкмет, якія ўласцівы толькі ёй. Устойлівасць і зменлівасць традыцыі набывае свае разнастайныя формы ў залежнасці ад жанру фальклора. Дзіцячы фальклор – першапачатковая і адвечная прыступка ў чалавечым жыцці і цыклічным гісторыка-культурным працэсе духоўнага развіцця народа. Таму і сёння мы знаходзім мноства выдатных прыкладаў песнятворчасці, якія нясуць у сабе традыцыі мінулага, адцененыя сучасным успрыманням.

Яшчэ ў 2006 г. аўтарскім калектывам супрацоўнікаў БДПУ была зроблена велізарная праца, у выніку чаго выйшаў у свет зборнік фальклорных матэрыялаў «Дзіцячы фальклор» серыі «Фальклор Беларусі. XX–XXI» [1]. У ім упершыню змешчаны запісы твораў фальклору розных жанраў (калыханкі, забаўляны, заклічкі, прыгаворы, страшылкі, дражнілкі, скорагаворкі, гукапераймальні, песенькі, лічылкі, гульні), сабраныя студэнтамі

факультэтаў беларускай філалогіі і культуры, народнай культуры падчас фальклорна-этнаграфічных практык на мяжы мінулага і цяперашняга стагоддзяў.

Складальнікі імкнуліся да найбольш поўнага раскрыцця славесна-музычнага зместу беларускіх народных калыханак, у тым ліку і па тэматычных раздзелах («дзіцяці», «прыляцелі куры», «пайшоў коцік» і г. д.). Таму песні, што былі запісаны з напевамі, вынесены ў пачатак тэматычных груп і размешчаны ў парадку ўскладнення лада-меладычнага зместу і музычнай формы. У працэсе падрыхтоўкі зборніка «Дзіцячы фальклор» аўтарам артыкула былі расшыфраваны і прааналізаваны 48 напеваў калыханак. Але трэба зазначыць: паводле меркаванняў даследчыкаў, увесь дзіцячы фальклор меладызаваны, што, на жаль, не атрымала адлюстравання ў архіўных запісах нашага ўніверсітэта. Як і многія зборнікі да іх, студэнты не спынялі сваёй увагі на музычным баку заклічак, забаўлянак, прыгавораў, дражнілак,

лічылак, гульняў. «Але гэта не азначае, – як падкрэслівае В. Ялатаў, – што малая колькасць нотных прыкладаў да (гэтых) груп адлюстроўвае іх меншую “музычнасць”. Іх мелодыка больш аднатыповая і простая» [2, с. 42].

Цікава выявіліся суадносіны інварыянтных, нязменна традыцыйных элементаў беларускіх народных калыханак і варыянтных змен у іх. Варыянтнасць – фундаментальная ўласцівасць фальклорнай мовы, якая абумоўлена яе сацыяльнай сутнасцю і камунікатыўнай функцыяй, забяспечвае творчы характар і эфектыўнасць зносін. Яна дамагае выпрацаваць погляд на сукупнасць варыянтаў як на адзінства шэрагу раўнапраўных суіснуючых з’яў, г. зн. адлюстроўвае рэальнасць і паказвае множнасць праяў адзінага – адзінства, якое выяўляецца ў некаторым мностве раўнапраўнага разнастайнага.

Усе інварыянтныя вербальныя і музычныя асаблівасці калыханак – структурныя, стылёвыя, зместавыя, лада-інтанацыйныя, метрарытмічныя, дынамічныя, рэгістравыя – падпарадкаваны адзінай мэце: супакоіць, закалыхаць дзіця. Раўнамернасць рухаў маці, плаўнага ці больш настойлівага пакалыхвання люлькі падштурхоўваць да выбару пэўных мастацкіх сродкаў.

Імкненне выканаўцы-стваральніка паказаць нават аднолькавае па-рознаму вядзе да выкарыстання ўсялякіх прыёмаў варыяцыйнасці. У песенным фальклоры можна вылучыць наступныя формы вар’іравання музычнага тэксту: інтанацыйнае (інтанацыйна-меладычнае), рытмічнае (рытмаструктурнае), ладавае, фактурнае (аднагалоса-шматгалосае), агагічнае, дынамічнае.

Важнейшай умовай даследавання механізмаў вар’іравання слоўнага тэксту народных песень з’яўляецца дыферэнцыяцыя элементаў тэксту, якія вар’іруюцца, па іх аб’ёме: слова, значны сегмент, сінтагма (страфа), эпізод, група эпізодаў і тэкст (змена функцый і жанравай сістэмы тэксту ці замяшчэнне аднаго тэксту другім у больш шырокім комплексе). Тыпы вар’іравання могуць быць вызначаны таксама ў залежнасці ад пазіцыі элемента, які замяшчаецца, і яго функцыі ў разгортванні тэксту (запеў, прыказка, абслугоўванне асноўных апавядальных функцый сюжэта ці рух тэм лірычнага тэксту, «пераходныя сегменты» і г. д.).

Кожная з форм вар’іравання можа стаць асновай для размежавання розных тыпаў слоўных і меладычных варыянтаў.

Заўсёды тыповы, але непаўторна канкрэтны кантэкст фальклорнай камунікацыі, які непасрэдна ўплятаецца ў сам тэкст фальклорнага паведамлення, надае яму кожны раз новы, непаўторны выгляд. Народны спявак міжволі трымаецца цяжэння зменлівых абставін. Для народнага выканаўцы-стваральніка характэрна імкненне аб’яднаць дакладную фіксацыю аднойчы знойдзенага вобраза з яго свабодным вар’іраваннем, дамагаючыся пастаяннага абнаўлення і ўзбагачэння ў межах фальклорнай традыцыі. Нават пэўны напеў у межах выканання-стварэння адной песні набывае варыянтнае ўвасабленне. Бо спявак з «адным і тым жа» напевам спалучае ўсе паэтычныя строфы песні. Вось чаму самае простае і самае складанае – спяваць песню; кожную страфу неабходна «расфарбаваць» у адпаведнасці са зместам кожнай страфы, падаць і па-новаму, і ў цэласнасці з агульным развіццём вобраза. Менавіта гэта становіцца прычынай меластрафічнай варыянтнасці, уяўленне пра якую даюць партытурныя расшыфроўкі (запісы музычнага фальклору, якія ўключаюць натацыю ўсіх строф народнага твору). Прыклады можна ўбачыць у расшыфроўках Я. У. Гіпіуса і З. В. Эвальд, у выданнях З. Я. Мажэйкі, У. І. Раговіча, Т. Б. Варфаламеевай, у песні «Гой, да люлі-люлі-люлі» № 122 [1, с. 62] сучаснага запісу.

Стабільнасць рэалізуецца ў варыяцыйнасці. У вуснай культуры заканамерныя і натуральныя пастаянныя вяртанні да ўстойлівай нормы. Лёгка адхіленні ад сярэдне-статыстычнага не проста суміруюцца і ўзаемапагашаюцца. Кожны раз адраджаецца нешта надзвычайна блізкае да караня, што закладзена ў своеасаблівай «генетычнай праграме». Але змена ўмоў існавання традыцыйнай культуры набывае накіраваны характар, што выклікае і яе непазбежную эвалюцыю.

Распрацоўка тэорыі варыянтнасці патрабавала, перш за ўсё, аналізу заканамернасцей працэсу ўтварэння варыянтаў – варыяцыйнасці, яе механізмаў і форм. Зазначым, што ў асноўным даследаваліся яе агульныя аспекты і пераважна вар’іраванне слоўных фальклорных тэкстаў. Нам жа трэба акрэсліць кола праблем, што звязаны з існаваннем у варыянтах народных песень. Пры гэтым трэба памятаць, што кожны песенны варыянт – гэта адзінства слоўнага і музычнага тэкстаў, а таксама, што ўвесь фальклорны працэс ідзе праз змяненне-стабілізацыю.

Варыянты рознаўзроўневых структурных кампанентаў народнапесенных твораў (варыянты асобных элементаў зместу, лексікі, вобразу, кампазіцыі, мелодыкі, рытмікі, фактуры), а таксама асаблівасці выканальніцкай (лакальна-стылявой, індывідуальнай) трактоўкі выяўляюцца пры параўнанні варыянтаў розных відаў. У адпаведнасці з класіфікацыяй варыянтаў мы вылучаем варыянтнасць наступных тыпаў:

1. Розналакальная варыянтнасць: рэгіянальная, нацыянальная, міжнацыянальная, еўрапейская і г. д.

2. Дыялектна-стылявая (лакальная) варыянтнасць.

3. Выканальніцкая (індывідуальная) варыянтнасць.

4. Варыянтнасць у межах адной унутрыжанравай разнавіднасці народнай песні.

5. Варыянтнасць у межах некалькіх унутрыжанравых разнавіднасцяў і жанраў (пераход абрадавых песень у пазаабрадавыя і наадварот, рух прымеркаваных песень і г. д.).

6. Меластрафічная варыянтнасць (у дачынненні да варыянтаў напева ад штрафы да штрафы аднаразовага выканання песні).

7. Мелатыпавая варыянтнасць, якая ў абрадавым песенным фальклоры супадае з меластрафічнай (у межах аднаго меладычнага тыпу).

8. Варыянтнасць паэтычнага тэксту ў межах аднаго абагульненага песеннага сюжэта.

9. Варыянтнасць паэтычнага тэксту ў межах некалькіх абагульненых песенных сюжэтаў.

У зборніку ёсць прыклады, калі некалькі тэкстаў калыханак выконваюцца спявачкай на адзін напеў: у гэтым выпадку тэксты ідуць праз ***. Часцей жа рэпертуар выканаўцы складаецца з 2–5 калыханак, пры стварэнні якіх спявачкі карыстаюцца роднаснымі інтанацыямі, падаючы іх кожны раз у новым выглядзе. Частковым выключэннем з'яўляецца № 4 [1, с. 39] – прыклад выразнай кантамінацыі дзвюх калыханак з рознымі рытмаструктурай, мелодыкай, формай мела-і вершаванай штрафы АБВГ + А.

Беларускія калыханкі сучаснасці даволі разнастайныя па меладычным змесце. Усе ўзоры напеваў аднагалосыя, што натуральна для калыханак. Іх інтанацыйны слоўнік складаецца з мяккіх, хвалістых, «закругленых», плаўных папэвак. Слушна заўважыў у свой час В. Ялатаў, што ў інтанацыйных адносінах калыханка – тыповы прыклад за-

мовы, прычым замовы, якая захавала ў адрозненне ад іншых старажытных замоў сваё практычнае значэнне і па сённяшні дзень. Найбольш тыповай інтанацыяй для беларускіх народных калыханак з'яўляецца ладавая папеўка ў межах тэрцыевага ладу з субквартай, бо прыкладна каля паловы ўсіх расшыфраваных напеваў пабудавана на гэтай інтанацыі і на яе паўторы:

(Прыклад 1)

Варыянтнасць і варыяцыйнасць, характэрныя для ўсёй народнай творчасці ў цэлым, цікава праяўляюцца і ў калыханках. Так, у песні № 92 [1, с. 56] напеў з рэгулярнай рытмікай пабудаваны на трох нотах мала-тэрцыевага ладу. Усяго тры ноты, а ў кожнай ладавай папеўцы – варыянт іх распеву. Такі ж прыём варыяцыйнага распеву мы бачым і ў напевах з большым дыяпазнам. У апошніх куплетах калыханкі № 3 [1, с. 38] праяўляецца выразны імправізацыйны характар распеву вершаванага тэксту, які яшчэ не завяршыў свайго развіцця да памеру вершаванай штрафы 5 + 4.

Побач з тыповымі інтанацыямі ў сучасных калыханках сустракаюцца і ўплывы інтанацый пазаабрадавай лірыкі (№ 180, 124) [1], калі мелодыка і рытміка напеваў калыханак не характэрныя стылістыцы гэтай групы песень. Інтанацыі, блізкія да карагодных, выразна адчуваюцца ў № 123. Такія прыклады разбурэння традыцыйнай інтанацыйнай сістэмы калыханак носяць адзінкавы характар.

Што тычыцца ладавай будовы калыханак, то для яе характэрна традыцыйнасць: большасць прыведзеных у томе напеваў спяваюцца ў тэрцыевым ладзе, звычайна з субквартай, часам без яе. Часта тэрцыевая ячэйка пашыраецца да кварты, квінты або сэксты. Нярэдка субкварта запаўняецца адным або дзвюма гукамі. Часцей сустракаецца апяванне тонікі знізу (натуральная ці гарманійная VII ступень). Своеасаблівае імкненне да працягу надае калыханкам завяршэнне напева не на першай, а на іншай ступені ладу: кадэнцыйнай можа быць III ступень, квартавы, субквартавы гук ладу. Пераважная большасць напеваў калыханак пабудавана ў натуральным міноры і толькі некалькі – у натуральным мажоры. Нетрадыцыйнай для музычнай стылістыкі беларускіх народных калыханак з'яўляецца ладавая і танальная пераменнасць у напевах № 82,

165: тут відавочны ўплывы пазаабрадавай інтанацыйнай сферы.

Метрарытміка калыханак вельмі характэрная, традыцыйная і стабільная, бо падпарадкавана тым жа прыкладным мэтам, што і сотні, тысячы гадоў таму. Па гэтай прычыне яна добра «апазнаецца» дзецьмі і дарослымі і з'яўляецца выразнай жанравай прыкметай. Пераважная большасць калыханак распяваюцца ў метры 4/2. Метр 5/2 узнікае, калі зацягаецца апошняя доля. Выкарыстоўваюцца таксама і трохдольныя метры 6/4, 12/4, якія надаюць напевам больш плаўнасці і мяккасці. Сустрэкаецца і пераменны памер 3/2 + 4/2. Тыповымі для беларускіх калыханак з'яўляюцца наступныя рытмічныя малюнкi, якім адпавядае рытміка верша 4 + 3 (2):

(Прыклад 2)

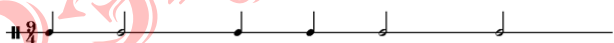
(Прыклад 3)

Чаргаванне роўных рытмічных фігур (рытм цыклічнага тыпу) надае напевам неабходную манатоннасць і ўдзельнічае інтанацыйнай замовы, настолькі характэрных для калыханак. Увогуле, калыханкам уласціва рэгулярная рытміка: тыповы рытм (прыклады 2 і 3) звычайна захоўваецца на працягу ўсёй двухчатырохтактавай будовы.

Цікавыя вывады аб эвалюцыйным развіцці рытмікі калыханак узнікаюць у выніку аналізу песні № 370 [1, с. 108]. Метрарытмічная сістэма гэтай калыханкі насычана геміёльнымі прапорцыямі – спалучэннем дзялення тактавай долі на 2 і на 3 у роўнай ступені. Першыя сем радкоў песні распеты выканаўцай у адным рытме (прыклад 2), пасля яна паступова пераходзіць да трыольнага рытмічнага малюнка, у якім і спявае апошнія восем радкоў:

(Прыклад 4)

Калі мы запішам гэты рытм у памеры 12/4, то атрымаецца рытмічны малюнак прыкладу 3. Такім чынам, можна сказаць, што два тыповыя рытмічныя малюнкi беларускіх народных калыханак (прыклады 2 і 3) з'яўляюцца па сваёй генетычнай сутнасці адным.

У некаторых калыханках мы можам убачыць адхіленні ад метрарытмічнай манатоннасці. Гэта адбываецца, калі выканаўца адыходзіць ад стабільнай, традыцыйнай

рытмікі верша і пачынае імправізаваць са словамі, часам цікава, часцей – не заўсёды ўдала, што і адбываецца на метрыцы і мелодыцы.

Звычайна калыханкі выконваюцца ў нізкім рэгістры, спакойна, не спяшаючыся, калі дзіця ўжо засынае, альбо крыху больш рухава, калі дзіця яшчэ ўзбуджана і трэба засяродзіць яго ўвагу і супакоіць. У дынамічным плане калыханкам характэрна спакойнае разгортванне без ярка выражанай кульмінацыі.

Форма мелаграфы калыханак – ад самай простага і вельмі пашыранай аднатактавай А да складанай чатырохтактавай АБВГ. Настолькі ж папулярнай як форма мелаграфы АА (дзесятнаццаць прыкладаў) з'яўляецца і форма АБ, якую маюць пятнаццаць нумароў. Сустрэкаецца форма АА¹, асноўная інтанацыя крыху вар'іруецца. Сярод калыханак толькі адзінкавыя прыклады форм мелаграфы ААБВ і ААБВБВ. Даволі ж папулярнай з'яўляецца форма АБВГ, дзе напеў утвараюць чатыры розныя папеўкі.

Аналіз шматмернай з'явы патрабуе ўліку такіх фактараў, якія пры аднапланавым аналізе расцэньваюцца як асобныя, часавыя, нетыповыя, што не ўкладаюцца ў агульную схему. Асноўныя працэсы ў галіне эвалюцыі фальклору – варыянтнасць і варыятыўнасць – вызначаюцца агульным узроўнем развіцця мовы народнай творчасці ў пэўную гістарычную эпоху.

Такім чынам, беларускія народныя калыханкі, што бытуюць зараз, захоўваюць традыцыі мінулага і развіваюць іх, абапіраючыся на інварыянтныя канстанты – вобразнасць, паэтыку і інтанацыйны слоўнік папярэдніх узораў дзіцячага фальклору. Сучасныя носьбіты фальклорных ведаў карыстаюцца тымі ж вербальнымі і інтанацыйнымі сродкамі, традыцыйна ўстойлівымі ладавымі папеўкамі-формуламі, засвойваючы якія дзеці авалодваюць нацыянальным песенным слоўнікам. Вось чаму пры ўсёй разнастайнасці, варыянтнасці, пры нешматлікіх прыкладах уплываў пазаабрадавай мелодыкі гэта творчасць застаецца вельмі ўстойлівай як у гістарычным, так і ў геаграфічным разрэзе. Яна як частка агульнакультурнага працэсу ўвесь час трансфармуецца, пераасэнсоўваецца, праяўляецца ў новых варыянтах і застаецца фундаментальна стабільнай і неабходнай у жыцці тысяч пакаленняў. Менавіта таму актуальнейшай задачай з'яўляецца шырокае выкары-

станне фальклору, у тым ліку і дзіцячага, у практыцы нацыянальнай адукацыі і выхавання, усведамленне высокага творчага па-

тэнцыялу народнага мастацтва ў фарміраванні асобы і развіцці нацыянальнай культуры.

ЛІТАРАТУРА

1. Дзіцячы фальклор : зб. фальклор. матэрыялаў / рэд. кал. У. А. Васілевіч (навук. рэд.) [і інш.] – Мінск : БДПУ, 2006. – 359 с. (Серыя Фальклор Беларусі. XX–XXI).
2. Дзіцячы фальклор / рэд. К. П. Кабашнікаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 736 с.

REFERENCES

1. Dzitsyachy falklor: zb. falklor. materyyalau / red. kal. U. A. Vasilevich (navuk. red.) [i insh.] – Minsk : BDPU, 2006. – 359 s. (Seryya. Falklor Belarusi. XX–XXI).
2. Dzitsyachy falklor / red. K. P. Kabashnikau. – Minsk : Navuka i tekhnika, 1972. – 736 s.

Нацыянальна-дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы